УДК 94(47)

М.Р. Гайнанова

САДРИ МАКСУДИ ҺӘМ I ТӨРЕК ТАРИХ КОНГРЕССЫ

В статье освещается научная деятельность татарского интеллектуала Садри Максуди (1878–1957) в Турецкой Республике. Рассматривается его вклад в изучение истории тюркских государств в 1930-е гг. Основное внимание уделяется анализу доклада «Исторические факторы», где С. Максуди рассматривает все причины и факторы, влиявшие на историю развития человеческих цивилизаций. Исследовав данный вопрос, он определяет девять основных факторов оказавших влияние на поворотные исторические моменты и общественно-социальные преобразования. В работе также предпринята попытка анализа взаимодействия лидеров российского мусульманского общественного движения С. Максуди и З. Валиди по историческим вопросам в Турции и проанализирована работа З. Валиди «Семнадцать занесённых песком городов и Садри Максуди бей».

Ключевые слова: Садри Максуди, история тюркских народов, Турция, I Турецкий исторический конгресс, З. Валиди.

The article highlights the scientific activities of the Tatar intellectual Sadri Maksudi (1878–1957) in the Republic of Turkey. His contribution to the study of the history of Turkic states in the 1930s is considered. The main attention is paid to the analysis of the report «Historical Factors» where S. Maksudi examined all the causes and factors that influenced the history of the development of human civilizations. Having examined this issue he identified nine main factors that influenced turning points in history and social transformations. The work also attempts to analyze the interaction between the leaders of the Russian Muslim social movement S. Maksudi and Z. Velidi on historical issues in Turkey and analyzes the work of Z. Velidi «Seventeen Sand-Buried Cities and Sadri Maksudi Bey».

Keywords: Sadri Maksudi, history of the Turkic peoples, Turkey, I Turkish Historical Congress, Z. Velidi.

XX гасырның беренче яртысында Төркия яңарыш чорын кичерә. Ататөрек вазгыяте җәмгыятьне үзгәртә: яшь республика оешканнан соң ук социаль, сәяси, икътисади, хокукый һәм мәдәни реформалар үткәрелә, шул исәптән, мәгариф өлкәсендә дә зур үзгәрешләр була. Дәүләт идеологиясе үзгәрә, ягъни «госманчылык» урынына «төркичелек» кабул ителә. Ататөрекнең төп максаты – дәүләтне сәяси нигездә берләштерү һәм төрекләрнең милли үзаңын үстерү. Шуңа бәйле рәвештә, төрки халыклар тарихын өйрәнүгә багышланган тарихи тикшеренүләр үткәрелә. Бу мәсьәләләр белән махсус оештырылган галимнәр төркеме шөгыльләнә, ә татар эмигранты С. Максуди аның бер әгъзасы була.

1932 елда төрек милләте өчен мөһим вакыйга була: Төркия Җөмһүрияте президенты Ататөрек инициативасы белән 2–11 июль-

дә I Төрек тарих конгрессы үткәрелә. Чараның ачылыш тантанасын Ататөрек үзе башлый һәм барлык җыелышларда тыңлаучы буларак катнаша. Конгрессның максаты – тарихи тезислар белән рәсми таныштыру һәм тарих дәреслекләре эшләү программасын кабул итүдән гыйбарәт була.

«Төрек тарихын өйрәнү җәмгыяте» (Türk Tarihi Tektik Cemiyeti) рәисе Йосыф Акчура[1] конгрессның әзерлек этабында, аны үткәрүдә зур көч куя һәм күпчелек утырышларны үзе алып бара.

Конгресста төрки халыкларның тарихы буенча төп фәнни темалар формалаша:

1. Борынгы тарих һәм тарихи чорларга кагылышлы чыганакларны өйрәнү, куллану. Бу темага Афәт Инан[2], Фуат Көпрүлү[3], Хәсән Җәмил[4] чыгыш ясыйлар.

2. Төрки телләр, аларның чыганаклары һәм башка чит телләргә йогынтысы. Самих Рыфат[5] һәм Әхмәт Җафәроглу[6] арасында бәхәс туа.

3. Географик һәм табигый үзгәрешләр сәбәбе белән Үзәк Азиядән Халыкларның бөек күченеше процесслары. Тарихчылар Көнбатышка миграциянең төп сәбәбе Үзәк Азиядә барлыкка килгән корылык белән бәйле булуын ачыклыйлар. Дискуссиядә чыгыш ясаучылар төркиләрнең Үзәк Азиядән Көнбатышка, Көнчыгыш Европага күченүе бу төбәкләрнең мәдәнияте һәм иҗтимагый формацияләре үзгәрүгә китергәнен исбатлыйлар. Бәхәсләрдә Садри Максуди, Зәки Вәлиди[7] һәм Рәшит Галип[8] катнаша.

4. Тарих китаплары һәм дәреслекләр әзерләү һәм бастырып чыгару. Конгрессның бу өлешендә Аврам Галанти[9], Йосыф Акчура һәм Фазыл Нәзми[10] чыгыш ясый [Koçak, s. 22–23].

Әлеге чара тарих укытучылары өчен үткәрелсә дә, катнашучылар һәм тыңлаучылар арасында Төркия Җөмһүриятенең киң фәнни җәмәгатьчелеге, тарих белән кызыксынучылар күп була. Татар хал-

---

[1] Йосыф Акчура (1876–1935) – сәясәтче, җәмәгать эшлеклесе, журналист, Төрек тарих җәмгыятенең җитәкчесе (1932–1935).

[2] Афәт Инан (1908–1985) – төрек тарихчысы, социолог, Ататөрекнең тәрбиягә алган кызларының берсе.

[3] Фуат Көпрүлү (1890–1966) – төрек язучысы, тарихчы, тюрколог, сәясәтче, Төркиянең тышкы эшләр министры (1950–1955, 1955–1956).

[4] Хәсән Җәмил (1879–1967) – тарихчы, сәясәтче, Төрек тарих җәмгыятенең җитәкчесе (1935–1941).

[5] Самих Рыфат (1875–1932) – шагыйрь, филолог, сәясәтче, Төрек теле җәмгыятен оештыручыларның берсе.

[6] Әхмәт Җафәроглу (1899–1975) – азәрбайҗан чыгышлы галим, тюрколог, Истанбул университеты профессоры.

[7] Зәки Вәлиди (Әхмәтзәки Вәлиди Тоган, 1890–1970) – галим, тарихчы, тюрколог, сәясәтче.

[8] Рәшит Галип (1893–1934) – сәясәтче, тарихчы, Төркиянең милли мәгариф министры (1932–1933).

[9] Аврам Галанти (1873–1961) – сәясәтче, мөгаллим.

[10] Фазыл Нәзми (1875–1949) – сәясәтче, Истанбул университеты профессоры.

кының мәшһүр зыялылары да килә. Мәсәлән, Муса Бигиев конгресс утырышларында яңгыраган гыйльми чыгышларны тыңлый, алардан соң үткәрелгән фикер алышуларда катнаша [Муса Җаруллах Бигиев, б. 304–308].

Төркиянең Бөек Милләт Мәҗлесе вәкиле, Әнкара юридик факультеты профессоры С. Максуди 7 июльдә «Тарихи факторлар» (Tarihin Amilleri) темасына чыгыш ясый. Докладында ул мөһим сорауларга җавап эзли, тарихка тәэсир иткән сәбәпләрне, зур вакыйгаларга һәм иҗтимагый-социаль үзгәрешләргә китергән факторларны барлый һәм фикерен мисаллар белән ныгыта.

Садри Максуди XIX гасыр ахырын һәм XX гасырны тарихны өйрәнү дәвере дип атый. Бу чорда галимнәр тарихи тикшеренүләргә зур әһәмият биреп, мөһим ачышлар ясау һәм саллы тикшеренүләр үткәрү белән халыкка хезмәт итәләр, ди [Maksudi, s. 341]. Ул һәр тарихи чорның ике төп проблемасын аерып чыгара: 1) кешелек үсешенә йогынты ясаган факторлар һәм сәбәпләр; 2) кешелекнең тарихи үсеш максаты. Бу классификация буенча, тарихның һәр чорында тарихчылар ике нәрсәгә игътибар итәләр. Бер яктан, алар вакыйгаларны һәм күренешләрне билгеләргә тырышалар, икенче яктан, бу вакыйгаларга тәэсир иткән факторларны бәялиләр.

С. Максуди кешелек цивилизациясе үсешенә, тарихына йогынты ясаган тугыз сәбәпне билгели [Maksudi, s. 343]:

1. Физик һәм географик сәбәпләр. Максуди сүзен төрле галимнәрнең идеяләренә мөрәҗәгать итүдән башлый. Мәсәлән, Монтескьёның физик һәм географик шартлар белән халыкның тормышы арасындагы тыгыз бәйләнешне беренче күрсәткән галим булуын ассызыклый. Бу сәбәпләрне кешелек тарихына тәэсир иткән беренчел фактор дип раслый. Британия галиме Бокль географик сәбәпләрне кешелекнең социаль үсешендә бердәнбер фактор дип санамый. Цивилизация үскәндә рухи сәбәпләрнең иҗтимагый тормышка йогынтысы артуын, ә физик сәбәпләрнең роле икенче урында калуын билгели. Марксистлар исә физик һәм географик сәбәпләрне инкяр итмиләр, алар икътисади сәбәпләргә зур әһәмият бирәләр, дип аңлатып үтә [Maksudi, s. 343–344]. С. Максуди бер милләтнең, физик һәм географик сәбәпләрдән тыш, яшәгән җирләреннән климат шартлары аркасында китәргә мәҗбүр булуына һәм, нәтиҗәдә, миграция, яулап алу күренешләре барлыкка килүгә игътибар итә [Maksudi, s. 344].

2. Рухи (психологик) факторлар. С. Максуди рухи факторларны теоретик нигезләгән Габриель Тард карашлары аша аңлата, чөнки, Хәлил Иналҗык билгеләп үткәнчә, *«Максудига хезмәтләре һәм фикерләре белән нык тәэсир иткән шәхес – Тардтыр»* [İnalcık, s. 51]. Француз социологы фикеренчә, цивилизация үсешендә иң мөһиме – рухи факторлар. Болар – ачышлар һәм алдынгы технологияләрне охшатып кабатлаулар [Тард, с. 89]. Максуди да бу фикер белән килешә: *«Социаль тормышта һәм цивилизация тарихында ачышлар һәм*

аларны тарату зур роль уйный. Габриель Тард боларны фәнни яктан исбатлап, зур хакыйкатьне күрсәтте» [Maksudi, s. 347].

3. Бөек идеяләр. Идеалистик фикер ияләре әйтүенчә, максатлар – кешелекне үсешкә этәрүче төп фактор. Кеше бу җиһанда – хайван түгел, ә бөек җан иясе, рухлары югары фикерләр белән сугарылган зат. Гаделлек, бәхет, азатлык, тигезлек, дәүләт һәм хөррият – кеше җанына салынган иң югары идеаллар. *«Безнең заманыбызда барлыкка килгән бөек идеалларның берсе – милләт идеясе ул»,* дигән Максуди, дәвам итеп, кешелек үсеше белән бергә югары идеалларның да артуын билгели, шул ук вакытта максатны тормышка ашыруга бернинди көч тә комачаулый алмый, дигән фикер уздыра [Maksudi, s. 347–348]. С. Максуди Кант белән Гегель фикерләренә мөрәҗәгать итә. Кант сүзләренә караганда, кеше тормышында иң зур фактор – вөҗданга нигезләнгән югары әхлак тәртибе. Гегель буенча, дөнья белән идарә итә торган фактор – рух, дөнья рухы ул [Maksudi, s. 347].

4. Раса (ырк) факторы. С. Максуди раса проблемасын иң бәхәсле һәм чишелмәгән темалардан саный. Ул тарих һәм социология галимнәрен кызыксындыра, әмма *«төркиләргә бу мәсьәлә күптән билгеле. Тарих китабында үзебезнең аерым урынны алып торабыз»* [Maksudi, s. 348–350].

5. Сугыш, яулап алулар һәм миграция. Максуди фикеренчә, бу күренешләр һәрвакыт булган һәм тарих – моңа үзе дәлил. Мисалга галим борынгы чорга мөрәҗәгать итә һәм яулап алуларның ике сәбәбен күрсәтә: *«иске мәдәниятне җимерү һәм яңасын булдыру»*. Ул тарихта барлыкка килгән миграцияләр сәбәпләренең шәхесләр, икътисади һәм физик факторлар белән бәйле булуын ачыклый [Maksudi, s. 350–351].

6. Эволюция. Кешелек тарихында алгарыш (прогресс) фикере борынгы заманнардан башлана. Бу күренеш Лаплас, Ламарк, Дарвин һәм Спенсер тикшеренүләре ярдәмендә «эволюция законы» дип аталган фәнни төшенчә булып формалаша. С. Максуди әлеге фикер ияләренең карашларын аңлатып уза һәм мәсьәләнең фәнни яктан тулысынча чишелмәгәнлеген күрсәтә. Аныңча, кешелекнең иҗтимагый-тарихи үсеш процессында эволюция кичерүе бәхәссез хакыйкать булып тора. Максуди эволюциянең төрле факторларга бәйле бару ихтималына фәнни табышмак дип карый һәм сорауны ачык калдыра [Maksudi, s. 351–352].

7. Икътисади сәбәпләр. С. Максуди бу бүлектә Карл Маркс һәм аның тарихи материализм карашларына мөрәҗәгать итә. Ул икътисади факторларның тарихка ясаган көчле йогынтысы Аристотельнең «Дәүләт» әсәрендә үк каралуын искәртә. Ул XIX гасыр ахырыннан индустриаль үсеш, завод-фабрикаларның саны арту һәм шуңа бәйле рәвештә эшчеләр сыйныфы барлыкка килү; капиталистларның эшчеләр хокукларын кайгыртмавы, хәтта аларның иң гадел таләпләрен дә канәгатьләндермәве аркасында эшчеләр сыйныфында ризасызлык һәм тәртипсезлек башлану – К. Маркс тәгълиматы тууның җирлеге,

ди [Maksudi, s. 357]. К. Маркс капитал системасын җимереп, эшчеләр сыйныфын азат итү хакында программасын халыкка җиткерә. Бу яңа карашлар зур социаль вакыйгаларга этәрә һәм революция китереп чыгара [Maksudi, s. 357]. Шулай итеп, К. Маркснының карашлары кешеләрнең игътибарын җәлеп итә, яңа идеяләре аларда теләктәшлек таба.

С. Максуди бу теманы объектив анализларга тырыша һәм фәннилеккә нигезләнә. К. Маркс карашларының фәнни кыйммәте юк дисә дә, аның йогынтысын һәм нәтиҗәләрен ассызыклаудан курыкмый, үзен исә, тирән фикер иясе һәм яхшы социолог дип атый. С. Максуди икътисади факторларның социаль реформаларга тәэсир итүен мөһим дип саный [Maksudi, s. 352–358].

8. Тарихта халыкның роле. С. Максуди халыкның тарихта нинди роль уйнавы турында фикер йөртә. Аның күзлегеннән, җәмгыять ихтыяҗларына бөтенләй игътибар ителмәгән тираник дәүләтләрдә дә халык иҗтимагый һәм тарихи тормышта мөһим фактор булып кала [Maksudi, s. 360].

9. Бөек шәхесләр. Бөек шәхес – кешелек тормышында мөһим тарихи, иҗтимагый һәм гражданлык үзгәрешләре китереп чыгарган, яңа агымнар тудырган кеше. Милләте алгарышында тирән эз калдырган бөек шәхесләр дип С. Максуди Конфуцийны (б.э.к. 551 – б.э.к. 479), Галилео Галилейны (1564–1642), Н. Коперникны (1473–1543), Р. Декартны (1596–1650), Наполеон Бонапартны (1769–1821) һ.б. күрсәтә. Төрки халыклардагы Тогрул бәк (якынча 990–1063), Мәлик шаһ (1055–1092) исемнәрен атагач, С. Максуди залда утырган Гази Мостафа Кәмалны (1881–1938) бөек шәхесләр исемлегенә кертә һәм аның бу сүзләрен залда утырган катнашучылар алкышлар белән каршы ала. С. Максуди мондый шәхесләрне милләт үзе барлыкка китерә һәм алар, тарихны үзгәртеп, зур эшләр башкаралар дип белдерә [Maksudi, s. 360–364].

С. Максудиның конгресста ясаган докладына төрек галимнәре уңай бәя бирә. Мәсәлән, Б. Эрсанлы тарих фәненең этапларын тәртипкә салып аңлатуына игътибар бирә. Көнбатыш фикер тарихын һәм андагы идеяләрне яхшы белгән С. Максуди турыдан-туры тарих фәне турында сөйләгән бердәнбер кеше булды, дип күрсәтә [Ersanlı, s. 145].

Конгресс барышында З. Вәлиди белән Р. Галип һәм С. Максуди арасында бәхәс кузгала. Соңыннан сүзгә Шәмсетдин Гүналтай[1] да кушыла. Бәхәс Урта Азиядә ком астында калган унҗиде шәһәр мәсьәләсенә кагыла.

Конгресста Р. Галип «Төрек ыркы һәм мәдәният тарихына гомуми караш» дип исемләнгән доклад ясый [Galip, s. 99–161] һәм түбәндәге фикерләрне ассызыклап чыга:

1. Ырклар (расалар) кешелекнең зур гаиләләрен тәшкил итә. Шуңа күрә милли тарихны тикшергәндә, ыркны өйрәнүдән башларга тиеш.

[1] Шәмсетдин Гүналтай (1883–1961) – тарихчы, дәүләт эшлеклесе, Төркия Җөмһүрияте Премьер-министры (1949–1950).

2. Климат үзгәреше цивилизацияләр үсешенә турыдан-туры йогынты ясый [Ersanlı, s. 146].

Әлеге фикерләргә С. Максуди да кушыла.

Рәшит Галипнең чыгышыннан соң, 3 июль көнне З. Вәлидигә «Урта Азиядә ком астында калган / калмаган шәһәрләр» турында сөйләү өчен сүз бирәләр. Утырышны алып баручы Р. Галип чыгыш барышында вакыт турында кисәтеп караса да, З. Вәлиди нотыгы сузыла. Ул борынгы чорда корылыкның еш булмавын чыганаклар ярдәмендә дәлилли, сүз кагылган шәһәрләр (Алмалык, Атбаш, Баласагун, Барсхан, Илебалык, Суяб һ.б.) урнашкан урыннарны билгели һәм аларның ком астында калмавын исбатларга тырыша. 7 июльдә З. Вәлиди белән конгресста катнашучылар арасындагы бәхәсләр кискен төс ала [Velidi, 2010, s. 167–176, 369–376].

З. Вәлиди үзенең нотыгында әл-Бирунинең кайсы кавем вәкиле булганлыгы мәсьәләсен күтәрә. Бурса шәһәрендә табылган язудан әл-Бируни цитатасына нигезләнеп, аның төрки чыгышлы булуы турында фикер әйтә: *«Әл-Бируни китабының һәр урынында төркиләргә бик күп әһәмият бирә. Ул шәһәрләрне, тауларны, ташларны аңлата. Төркиләрнең гореф-гадәтләре, ризыклары, гомумән, һәр нәрсәләре турында яза. Соңыннан төрки табибларыннан күргән игелекләр хакында да сөйли. Ул табибларның тәһарәт алуларын, үләннәр җыеп нәрсәдер әзерләгәннәрен күрә. Ягъни, әл-Бирунинең төрки булуында һичбер шөбһәм юктыр»* [Velidi, İkinci oturuş, s. 376].

Бу фикер тискәре кабул ителә [Birinci Türk tarih kongresi, s. 377]. Рәшит Галип болай ди: *«Зәки Вәлиди бәй аңлаткан Әбү Рәйхан әл-Бирунинең төрки булуы мәсьәләсе – безнең мәмләкәтебездә борынгы заманнардан мәгълүм булган бер факттыр. (...) Әбү Рәйхан әл-Бирунинең тормышы һәм төркилеге турында әсәр бар. Җәмгыятебезнең матди хәле аркасында ул әлегә басылып чыкмады. Хезмәт Закир Кадыйри бәй тарафыннан язылды. Безнең җәмгыятьнең финанс мөмкинлекләре булуга ук, китап дөнья күрәчәк»* [Galip, s. 377]. Шулай итеп, З. Вәлидинең әлеге теманы яңа ачылган хакыйкать итеп күрсәтүе тәнкыйтькә дучар була.

Тәнәфестән соң сүзне С. Максуди ала. Ул З. Вәлиди чыгышындагы ике мәсьәләне аерып чыгара: 1) Корылык; 2) Борынгы төрки шәһәрләр. Корылык проблемасы Р. Галип тарафыннан ачыкланганнан соң, С. Максуди бу темага кабат әйләнеп кайтырга кирәк дип санамавын искәртә һәм игътибарын борынгы төрки шәһәрләргә юнәлтә [Üçüncü oturuş, s. 389].

С. Максуди тәнкыйте З. Вәлидинең Тарих җәмгыятенә җибәргән мәкаләсендә һәм трибунадан сөйләгән нотыгында мисал итеп ялгыш чыганаклар китерүенә һәм аларның битләрен күрсәтмәвенә кагыла. *«Әфәнделәр, теге яки бу мәсьәләнең дәлилләре теге яки бу әсәр битендә булса, чыганакларны һәм битләрне күрсәтү тәнкыйтьче өчен берни түгел. Ләкин ул аларны күрсәтми икән, бу аның ваемсызлыгын һәм ялкаулыгын күрсәтә. Мондый гамәл дүрт-биш битле мәкаләдә*

бернича тапкыр кабатланса, тәнкыйтьне укыган кеше тәнкыйтьченең сүзләренә шикләнеп карарга тиеш була» [Üçüncü oturuş, s. 389].

С. Максуди, чыганаклардан мисаллар китереп, аларның З. Вәлиди дәлилләре белән туры килмәвен ассызыклый, чыгышын кискен сүзләр белән тәмамлый: *«Зәки Вәлиди бәй билгеле дип игълан иткән шәһәрләрнең берсе дә ачыкланмады. Аның бу мәсьәләдә бөтен гаепләүләре нигезсездер. Тәнкыйтьләре ялгыш чыганакларга, дәлилсез мисалларга корыла. Билгеле ки, эш – барлык бу тәнкыйтьләрнең фәнни мәсьәләне чишү өчен түгел, бөтенләй башка максат белән әйтелгән булуында.*

Әфәнделәр, югары уку йортында укыткан укытучының Мәгариф министрлыгына һәм фәнни оешмага, Тарих җәмгыятенә җибәргән мәкаләсендә андый системалы хаталар ясарга хакы бармы, конгресс әгъзалары үзе хәл итсен» [Üçüncü oturuş, s. 397].

С. Максудиның конгресстагы әлеге чыгышы «Hakimiyet Milliye» газетасында аерым биттә басылып чыга [Sadri Maksudi Bey Zeki Velidi Beyin esassız fikirlerine cevap veriyor, s. 2].

Шәмсетдин бәйнең бәхәскә кушылуы аны тагын да кискенләштерә: *«Биредә Зәки Вәлиди бәй белән Садри Максуди бәйнең бәхәсләрен тыңлаган вакытта, Зәки Вәлиди бәй коточкыч роль уйнаган башка бер конгресс хәтеремә килде.*

Ул конгресста да Зәки Вәлиди бәй белән Садри Максуди бәй шулай ук төркиләр мәсьәләсе аркасында каты бәрелештеләр: патшалык җимерелгәннән соң, Русиядәге халыклар үзләренең милли өлешен саклап калырга тырышканда, төркиләр башта Мәскәүдә, аннары Уфада килешү төзеделәр һәм төркиләр исеме белән берләшергә, союз булдырырга тырыштылар. Ләкин Зәки Вәлиди бәй Уфа конгрессында «төрки» исеме астында төркиләрнең берләшүенә каршы чыгучы булды һәм башкортларны төркиләр җәмгыятеннән аерды (залдан «оят» дигән сүзләр яңгырый). Зәки Вәлиди бәй каршылык күрсәтә һәм милли бердәмлек хисенә, төрки телгә нигезләнеп бердәмлек төзергә ризалашмый. Русия төркиләренең аерым диалектлары, аерым культуралары, шәхесләре, татарлар, башкортлар, үзбәкләр, азәрбайҗаннар аерылалар, ди… Бу аларның таркалуына китерә.

Зәки Вәлиди бәйнең бу конгресста да шул ук рольне башкарасы киләме? Ләкин шуны белсеннәр: бу конгресс тирәсендә тупланган кешеләрнең зиһене милләт уты белән яна. Бу ут каршында теләсә нинди каршылык, омтылыш эреп бетәчәк (залда көчле алкышлар)» [İkinci oturuş, s. 400].

Шәмсетдин Гүналтайның сүзләрен конгресска җыелганнар алкышлап хуплый. Утырышның рәисе, корылык мәсьәләсе, ниһаять, хәл ителде дип, бу утырышны тәмамлый [İkinci oturuş, s. 400].

Конгресстагы хәлләр турында С. Максуди дусты Г. Исхакыйга яза. Г. Исхакый исә Варшавадан җавап хатында З. Вәлидинең Венадагы эшчәнлеге турында сөйли һәм конгресс белән бәйле фикерләрен шулай җиткерә: *«Уфада улдыгым вакыт күрдегем тюркологларның*

һәпсе Зәки Вәлиди әфәндедән бәхәс итде. Зәки Вәлиди Будапештайа киләрәк төрек тарихы корылтае хакында конферанс вирмеш. [...] Кәндесене икенче Галилей кеби гөстәрмәк өчен бөек гайрәт сарыф итмешдер» (Мин Уфада чакта көрешкән тюркологларның барысы да Зәки Вәлиди әфәнде турында сөйләде. Зәки Вәлиди Будапештка килеп, төрек тарихы корылтае хакында лекция укыган. [...] Үзен икенче Галилей итеп күрсәтү өчен күп көч түккән (09.01.1933)) [Исхакый, б. 58–60].

Н. Өзбәк фикеренчә, I Төрек тарих конгрессында З. Вәлидигә каршы юнәлтелгән тәнкыйтьнең сәбәпләреннән берсе – С. Максуди белән З. Вәлиди арасында электән дошманлык булу [Özbek, s. 22].

Араларында үпкә, тәнкыйть булуга карамастан, З. Вәлидинең галим һәм танылган тарихчы булуын С. Максуди таный һәм бу фикереннән кире кайтмый. С. Максудиның «Төрек теле өчен» (Türk Dili İçin) [Maksudi, 1930, s. 233–234] китабында китерелгән мисаллар да моны дәлилли.

Конгресстагы чыгышларда яңгыраган тәнкыйтьләргә җавап бирү теләге белән З. Вәлиди 1934 елны Австриядә «Комга күмелгән унҗиде шәһәр һәм Садри Максуди бәй» исемле китабын әзерли. Китап өч бүлектән гыйбарәт булып, беренчесендә аның язылу максаты күрсәтелә (3–7 б.), икенче бүлек Садри Максуди һәм аның юлдашларына тәнкыйть белән сугарылган (7–34 б.), өченче бүлектә 1932 елны узган Тарих конгрессында яңгыраган Урта Азиядәге корылык һәм унҗиде шәһәр белән бәйле сорауларга җаваплар бирелә (34–52 б.).

Китап язуның төп мотивы С. Максуди белән конгресста узган бәхәс түгел, ә аннан соң Әхмәт Мүхип һәм Шәрәф бәйләрнең З. Вәлидигә каршы юнәлгән тәнкыйтьләре була: *«“Хакимияти миллия” газетасында (13 гыйнвар, 1934) Әхмәт Мүхип миңа каршы авыр сүзләр яза. Минем әхлагым һәм «Әнкара тарих конгрессында» тарихи чыганакларны ялган күрсәтүдә гаепләнүем турында фикер йөртә. Шулай итеп, мәкаләнең авторы минем якка авыр гаеп ташы ыргыта. Әдирнә шәһәреннән депутат Шәрәф бәй «Хакимияти миллия» газетасында (21 гыйнвар, 1934) чыккан мәкаләсендә мине начар әхлаклы булуда гаепли һәм утыз еллык эшчәнлегемә кара мөһер куярга тырыша»* [Velidi, 1934, s. 3]. З. Вәлиди үзенең бу тәнкыйтьләрне кире кагарга тиеш булуын аңлата.

Икенче өлештә З. Вәлиди С. Максуди белән Россиядән башлап Төркиягә кадәр дәвам иткән мөнәсәбәтләре турында яза. Үз күзлегеннән чыгып, Русиядә узган сәяси вакыйгалар турында фикерләре белән уртаклаша һәм С. Максудига, Г. Исхакыйга җитди гаепләүләр ташлый. Өченче өлешендә ул С. Максудиның Конгресста әйткән сүзләренә җавап бирә.

Тарих конгрессында (1932) бәхәс куптарган 17 шәһәр турында болай ди: *«Отрар, Җәнд, Сус, Янгикәнт, Сыгнак Атлак, Атбаш, Алмалык, Баласагун, Талас, Кулан, Барсхан, Суяб, Нүзкет, Сүткәнт, Илибалык, Селчи ком белән күмелгән дип карала. Тик бу шәһәрләрнең*

берсе дә ком астында калмады. Аларның кайберәүләре бүген башка исемнәр астында әле дә бар. Ә ком астында калган шәһәрләрнең урыннары билгеле, санап узган шәһәрләр хәзер авылларга һәм башка торак пунктларга әйләнделәр» [Velidi, 1934, s. 34–51].

З. Вәлиди С. Максудины һәм башка галимнәрнең үзләрен китапларны, чыганакларны дөрес күрсәтмәүдә һәм өземтә итүдә гаепли [Velidi, 1934, s. 34–51], барлык бәхәсләрне шәхси дошманлык белән бәйләп кабат аңлата.

М. Чокаев[1] китапка рецензиясендә болай ди: *«60 битлек китапта фәнгә бары тик 20 бит бирелгән, 6 бит биография һәм Зәки Вәлиди тарафынннан язылган китап, мәкаләләр исемлеге алып тора. Калган 34 биттә, ягъни брошюраның яртысыннан күбрәгендә, автор Садри Максуди, Гаяз Исхакый һәм татарларга каршы пропаганда һәм дошманлыкны аңлату белән мәшгуль»* [Из истории российской эмиграции, с. 122].

Йомгаклап шуны әйтергә кирәк: С. Максудиның тарихи карашлары Россия һәм Көнбатыш Европа ориенталистикасы йогынтысында формалаша, ләкин тарих белеменең объектив һәм оригиналь системасын булдырырга омтылышы төрки милли үзаң позициясеннән торып башкарыла.

Галим 1930 елларда төрек укучыларына, яшь буынга ата-бабаларның үткән шанлы тарихы, кешелек дөньясында төркиләрнең роле һәм урыны турында белешмәләр бирү теләге белән янып йөри. С. Максуди төркиләрнең тарихын күтәрүне үзенең бурычы итеп саный. I Төрек тарих конгрессында ул халыкның этник үзаңын уяту, милли бердәмлек идеясен тарату өчен тарихның зур әһәмияткә ия булуын һәм чыганаклардан, документлардан алынган мисалларны күрсәтү максаты белән чыгыш ясый.

Әдәбият

Birinci Türk tarih kongresi, Temmuz 1932. 2 bsk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010. 631 s.

Ersanlı B.B. İktidar ve Tarih. Türkiye'de «Resmi Tarih» Tezinin Oluşumu (1929–1937). İstanbul: AFA Yayınları, 1992. 230 s.

Galip R. İkinci oturuş // Birinci Türk tarih kongresi, Temmuz 1932. 2 bsk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010. 631 s.

Galip R. Türk Irkı ve Medeniyet Tarihine Umumi bir Bakış // Birinci Türk tarih kongresi, Temmuz 1932. 2 bsk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010. S. 99–161.

İkinci oturuş // Birinci Türk tarih kongresi, Temmuz 1932. 2 bsk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010. 631 s.

İnalcık H. Sadri Maksudi Arsal (1879–1957). Ölümünün beşinci yılı dolayısiyle // Türk Kültürü. 1963. Mart. S. 49–52.

Koçak K. «Talim ve Terbiye»nin Türk Eğitim ve Kültür Politikalarındaki Tarihi Yeri. Ankara, 2008.

[1] Мостафа Чокаев (Шокаев, Чокай-оглы; 1890–1941) – казакъ җәмәгать һәм сәясәт эшлеклесе, юрист, журналист, әдәбиятчы, Бердәм Төркестанның азатлыгы һәм бәйсезлеге өчен көрәш идеологы.

Maksudi S. Tarihin Amilleri // Birinci Türk tarih kongresi, Temmuz 1932. 2 bsk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010. S. 339-364.

Maksudi S. Türk dili için. Ankara, 1930. 517 s.

Özbek N. Zeki Velidi Togan ve Türk Tarih Tezi // Toplumsal Tarih. 1997. 8 (45).

Sadri Maksudi Bey Zeki Velidi Beyin Esassız Fikirlerine Cevap Veriyor // Hakimiyet Milliye. 1932. 29 Temmuz. S. 2.

Üçüncü oturuş // Birinci Türk tarih kongresi, Temmuz 1932. 2 bsk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010. S. 389–400.

Velidi Z. İkinci oturuş // Birinci Türk tarih kongresi, Temmuz 1932. 2 bsk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010. S. 375–376.

Velidi Z. Onyedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey. İstanbul. 1934. 61 s.

Velidi Z. Ortaasiya'da Kuraklık Meselesi // Birinci Türk tarih kongresi, Temmuz 1932. 2 bsk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010. S. 167–176, 369–376.

Валиди Тоган З. Воспоминания: Книга 2. Уфа: Башкирское изд-во «Китап», 1998. 368 с.

Из истории российской эмиграции: письма А.-З. Валидова и М. Чокаева (1924–1932 гг.) / сост. С.М. Исхаков. М., 1999. 128 с.

Исхакый Г. Әсәрләр. Т. 14: хатлар һәм автобиографик язмалар [томны төз., текст. һәм аңлат. әзер., кереш сүз авт. Ф. Фәйзуллина]. Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. 479 б.

Муса Җаруллах Бигиев: фәнни-биографик җыентык / авт.-төз.: Хәйретдинов А.Г. Казан: Җыен, 2022. – 832 б.

Тард Г. Законы подражания. СПб., 1892. https:// viewer.rusneb.ru/ ru/000199_000009_003632067? page=1&rotate= 0&theme=white. (Мөрәҗәгать итү вакыты: 05.06.2023.)

Гайнанова Миләүшә Рамил кызы,
тарих фәннәре кандидаты, ТР ФА Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институтының өлкән фәнни хезмәткәре